

O‘ZBEKISTON EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISHDA SANOAT DIVERSIFIKATSIYASINING AHAMIYATI

Sherdanova Gulijaxon Almurot qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Sherdanovagulijakhon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida sanoat tarkibini diversifikatsiya qilishning eksport salohiyatiga ta’siri ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Milliy iqtisodiyotning xom ashyo eksportiga bog‘liqligini kamaytirish va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirish masalasida mavjud nazariy yondashuvlar, xalqaro tajribalar hamda O‘zbekistonga xos institutsional omillar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida sanoat siyosatining sektoral diversifikatsiyaga ta’siri, tashqi savdo ko‘rsatkichlari dinamikasi va raqobatbardoshlikni oshiruvchi mexanizmlar mustaqil tahlil usullari yordamida o‘rganildi. Maqolada xulosa sifatida O‘zbekistonning eksport salohiyatini mustahkamlashda sanoat siyosatini qayta shakllantirish va institutsional islohotlarni chuqurlashtirish zarurligi asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: sanoat diversifikatsiyasi, eksport salohiyati, qo‘shilgan qiymat, raqobatbardoshlik, O‘zbekiston, tashqi savdo, sanoat siyosati, iqtisodiy o‘rish, import o‘rnini bosish, mahsulot tarkibi.

Jahon iqtisodiyotining globallashtirish jarayonlari va texnologik o‘zgarishlar fonida mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotining barqaror traektoriyasini ta’minlash tobora murakkablashib bormoqda. Bugungi kunda tabiiy resurslar eksportiga yoki tor doiradagi sanoat tarmoqlariga tayangan iqtisodiyotlar global bozorlarning chayqaluvchanligiga beqiyos darajada sezgir bo‘lib qolmoqda [7]. Aynan shu sababli sanoat tarkibini kengaytirish va diversifikatsiya qilish ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy siyosatining markaziga ko‘tarilgan.

O'zbekiston ham iqtisodiy islohotlar doirasida shu yo'lni tutmoqda. 2017-yildan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan strukturaviy o'zgarishlar milliy sanoatning raqobatbardoshligini oshirish va eksport tarkibini modernizatsiya qilishga qaratilgan [10]. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, sanoatni diversifikatsiya qilish bilan eksport salohiyatining realist o'sishi o'rtasida aniq bog'liqlikni o'rnatish, ushbu munosabatni boshqaruvchi omillarni aniqlash va kerakli siyosat chora-tadbirlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy muammo bo'lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – sanoat diversifikatsiyasi va eksport salohiyati o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy va empirik jihatdan asoslash, O'zbekiston shart-sharoitlari nuqtai nazaridan ushbu munosabatning xususiyatlarini aniqlashdir. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: diversifikatsiya nazariyasini eksport dinamikasi bilan birlashtirgan kontseptual model tahlil qilish; O'zbekistonning tashqi savdo statistikasini ko'rib chiqish; institutsional omillarning ta'sirini baholash; xorijiy tajribalardan amaliy xulosalar chiqarish.

Sanoat diversifikatsiyasi nazariyasining ildizlari Xirshman [3] va Prebisch-Zingyer gipotezalarida yotadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, xom ashyoga ixtisoslashgan mamlakatlar savdo shartlari doimo yomonlashuvi ta'sirida tarkibiy zarar ko'radi – buning sababi sanoat mahsulotlari bilan taqqoslaganda birlamchi tovarlarning narxi uzoq muddatda tushib borish tendentsiyasini saqlaydi [9]. Shu nuqtai nazardan, sanoat diversifikatsiyasi faqat tarmoqlar sonini ko'paytirish emas, balki mahsulotning texnologik murakkabligi va qo'shilgan qiymat zanjirida yuqori qadam tashlash jarayoni sifatida talqin etiladi.

Hausman va Hidalgo [2] ishlab chiqqan "mahsulot makonining murakkabligi" (product space complexity) kontseptsiyasi bu masalaga yangi o'lcham qo'shdi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, mamlakatlar avvalgi ishlab chiqarish imkoniyatlariga yaqin bo'lgan yangi mahsulotlarga o'tishga moyil, ya'ni diversifikatsiya traektoriyasi tasodifiy emas, balki mavjud qobiliyatlar asosida shakllanadi. Bu esa sanoat siyosatining strategik yo'nalishini belgilashda "nima

ishlab chiqarmoqchi" degan savoldan ko'ra "nimaga qodirsiz" degan savolning muhimroq ekanligini anglatadi.

Ricardo tomonidan asoslangan qiyosiy ustunlik tamoyili ham bu kontekstda qayta ko'rib chiqilayapti. Zamonaviy savdo nazariyalari statik qiyosiy ustunlik o'rniga "dinamik qiyosiy ustunlik" tushunchasini ilgari surmoqda – ya'ni mamlakat nisbiy afzalliklarini sanoat siyosati va texnologik salohiyatni oshirish orqali ataylab yaratishi mumkin [1]. Bu yondashuv strategik sanoat siyosatiga keng yo'l ochib beradi.

O'zbekiston Statistika agentligi va Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda mamlakat eksportining yalpi hajmi 19,7 mlrd AQSh dollarini tashkil etgan, bu ko'rsatkich 2018-yilga nisbatan 2,3 barobar o'sganini ko'rsatadi [12]. Biroq eksport tarkibiga nazar tashlaydigan bo'lsak, oltin va mis kabi rangli metallar hamda tabiiy gaz eksport daromadlarining katta qismini tashkil etmoqda. 2022-yil ma'lumotlariga ko'ra, oltin yagona tovar sifatida umumiy eksportning 40 foizdan ortiq ulushini tashkil etdi [11].

Bu raqamlar o'z-o'zicha muammo emas, lekin xom ashyo narxlarining o'zgaruvchanligi mamlakatni tashqi shoklar oldida himoyasiz qoldiradi. Masalan, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi tufayli global bozorlarning qisqarishi O'zbekistondagi sanoat tarmoqlari kesimida notekis ta'sir ko'rsatdi: yuqori texnologiyali mahsulotlar eksporti nisbatan barqaror qolgan bo'lsa, xom ashyo eksporti keskin kamaydi [12].

Sanoat mahsulotlari – mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo sanoati va to'qimachilik – eksport tarkibidagi hissasi 2020-yildan buyon o'sish dinamikasini saqlayotgan bo'lsa-da, ularning ulushi 2023-yilda jami eksportning 28-30 foiz atrofida qoldi. Bu raqamni Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlarida 60-70 foizni tashkil etishi bilan taqqoslasak, O'zbekistonda sanoatni diversifikatsiya qilish muhim strategik vazifa bo'lib qolayotganiga ishonch hosil qilamiz.i

Sanoat diversifikatsiyasining eksport salohiyatiga ta'siri bir qancha kanal orqali amalga oshadi. Birinchidan, tarmoqlar xilma-xilligi risklarni taqsimlaydi: bir tarmoqda narx tushishi boshqa tarmoqlar uchun muammo yaratmaydi, natijada umumiy eksport tushumining barqarorligi oshadi [9]. Ikkinchidan, turli sanoat tarmoqlari o'rtasida texnologiya va malaka almashinuvi (spillover effect) yuzaga keladi – masalan, elektron sanoat bilan kimyo sanoatining parallel rivojlanishi ularning har ikkalasida innovatsion imkoniyatlarni kuchaytirar ekan [2].

Uchinchidan, xilma-xil mahsulot portfeli eksportchilarga yangi bozorlar topish, bozor kontsentratsiyasini kamaytirish imkonini beradi – bu esa iqtisodiy diplomatiya va savdo shartnomalari samaradorligini ham oshiradi [8]. To'rtinchidan, texnologik murakkablikka ega tovarlar narx elastikligi past bo'ladi va ular xalqaro bozorda yuqori narx bilan sotiladi. Bu qo'shilgan qiymatni oshirish va valyuta tushumini ko'paytirish uchun strategik qurolga aylanadi.

O'zbekiston misolida ushbu mexanizmlar qanday namoyon bo'lishini ko'rish uchun 2017-2023 yillardagi davr muhim sinov maydoni bo'lib xizmat qiladi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilangan maqsadlar ichida ishlov berilgan tovarlar eksportini 2030-yilga qadar 20 mlrd dollarga yetkazish, ishlab chiqarishning sanoat ulushini YaIMga nisbatan 27-30 foizga oshirish va investitsiya siyosatini qayta yo'naltirish nazarda tutilgan [11].

Iqtisodiy adabiyotlarda sanoat diversifikatsiyasi muvaffaqiyatini ta'minlovchi institutsional omillar orasida eng muhimlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: sifatli investitsiya muhiti va mulkchilik huquqining ishonchiligi, sanoat siyosatini amalga oshiruvchi davlat muassasalarining samarali faoliyati, moliyaviy bozorlarning rivojlanishi hamda kadrlar tayyorlash sifati [8].

O'zbekistonda so'nggi yillarda katta yutuqlarga erishildi: litsenziyalash tartiblarining soddalashtirilishi, soliq islohotlari, maxsus iqtisodiy hududlar (MEH) faollashtirilishi va raqobat qonunchiligi kuchaytirildi. Biroq bir qancha tizimli muammolar hali o'z echimini kutmoqda. Banklarning ssuda berish qobiliyatining

cheklanganligi sababli kichik va o`rta sanoat korxonalari moliyalashtirishda qiyinchilik ko`rmoqda [12]. Logistika va transport infratuzilmasi esa O`zbekistonning dengizga chiqishdan mahrum joylashuvini hisobga olgan holda eksport xarajatlarini oshiruvchi asosiy omil bo`lib qolmoqda [4].

Kadrlar sifati ham alohida e`tibor talab qiladigan yo`nalish hisoblanadi. Kompleks sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun malakali muhandis va texnologlar tayyorlash muddatli va murakkab jarayon. O`zbekistonda kasbiy ta`lim tizimini texnik yo`nalishlarda kuchaytirish, xususan, raqamli texnologiyalar va muhandislik fanlariga yo`naltirilgan o`quv dasturlarining kengaytirilishi bu masalada ijobiy o`zgarishlarning boshlanishi sifatida baholanishi mumkin [12].

Janubiy Koreya "chebols" tizimi asosida 1960-1980-yillarda amalga oshirgan sanoat siyosati klassik diversifikatsiya modeli sifatida keng o`rganiladi. Hukumat kapital, texnologiya va eksport bozoriga yo`naltirishni muvofiqlashtirish orqali neft kimyosi, kemasozlik va elektrotexnika tarmoqlarini parallel rivojlantirdi [1]. Natijada 20 yil ichida eksport tarkibidagi sanoat mahsulotlari ulushi sezilarli darajada o`sdi va mamlakat rivojlangan davlatlar qatoriga kirdi.

Malayziya tajribasi ham alohida e`tiborga loyiq. Palma yog`i va qalayi eksportiga tayanishdan chetlashib, 1990-yillardan boshlab elektron va elektr jihozlari ishlab chiqarishga yo`naltirilishi asosida eksport tarkibi tubdan o`zgardi. Bugungi kunda Malayziya dunyo yarim o`tkazgichlar eksportchilaridan biri sifatida o`z mavqeyini mustahkamlagan [5]. Bu o`zgarish 20-30 yillik izchil sanoat siyosatining samarasi bo`lib, tashqi investitsiyalar jalb qilish va texnologiya transferi bunda hal qiluvchi rol o`ynadi.

BAA esa neft daromadlarini insoniy kapital va turistik-texnologik klasterlar yaratishga investitsiya qilish yo`li bilan iqtisodiyotni xilma-xillashtirdi. Dubayda logistika, moliya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari klasterlari jahon darajasiga ko`tarildi. Bu tajriba shuni ko`rsatadiki, strategik siyosat yordamida resurslar mamlakatlar ham global eksport zanjirida munosib o`rin egallay oladi [8].

O'zbekiston uchun BAA modeli ayniqsa dolzarb, chunki ikkala mamlakat ham dengizga chiqishda cheklangan holda joylashgan va mintaqaviy hub rolini o'ynamoqchi.

Uch misolning barchasida umumiy jihat – davlatning faol strategik roli, xususiyl sektorlarga beriladigan maqsadli rag'batlantirish va ta'lim tizimi bilan sanoat talablarini uzviy bog'lovchi mexanizmlarning mavjudligi. O'zbekiston ushbu tajribalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, uni mahalliy shart-sharoitlar va institutsional imkoniyatlarga moslashtirgan holda tatbiq etish muhim shartdir.

Amalga oshirilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, sanoat diversifikatsiyasi va eksport salohiyati o'rtasida aniq, ko'p qirrali va o'zaro mustahkamlovchi munosabat mavjud. Bu munosabat bir tomonlama emas: eksport salohiyatining o'sishi ham sanoat tarmoqlariga yangi talablar vujudga keltiradi va ularni texnologik jihatdan rivojlanishga undaydi. Demak, diversifikatsiya va eksport siyosatini alohida emas, integratsiyalashgan kompleks dastur sifatida ko'rib chiqish zarur.

O'zbekiston uchun eng ustuvor yo'nalish – xom ashyoga asoslangan eksportdan bosqichma-bosqich uzoqlashib, ishlov berilgan mahsulotlar ulushini izchil oshirishdir. Buning uchun to'qimachilik-tikuvchilik, kimyo-farmatsevtika, qurilish materiallari, oziq-ovqat qayta ishlash va elektrotexnika sohalari ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi maqsadga muvofiq. Bunda sanoat siyosatining tarmoqqa xos strategik maqsadlari ishlab chiqilishi, investitsiya muhiti yanada takomillashtirilishi, logistika infratuzilmasi modernizatsiya qilinishi va ilmiy-texnik kadrlar tayyorlash tizimi sanoatning real ehtiyojlariga bog'lanishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, eksport salohiyatini oshirish uzoq muddatli jarayon ekanligini inkor etib bo'lmaydi. Biroq izchil va tizimli yondashuv bilan O'zbekiston 2030-yilga kelib eksport tarkibida sezilarli sifat o'zgarishlariga erishishi va global qiymat zanjirlarida yangi mavqe egallashi maqsad emas, balki zaruriyat sifatida ko'rinadi. Kelajakdagi tadqiqotlarda sanoat klasterlari samaradorligini,

diversifikatsiyaning mintaqaviy farqlarini va raqamli iqtisodiyotning eksportga ta'sirini chuqurroq o'rganish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amsden A.H. Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 379 b.
2. Hausman R., Hidalgo C.A. va boshq. The Atlas of Economic Complexity: Mapping Paths to Prosperity. – Cambridge: MIT Press, 2011. – 348 b.
3. Hirschman A.O. The Strategy of Economic Development. – New Haven: Yale University Press, 1958. – 217 b.
4. Imbs J., Wacziarg R. Stages of Diversification // American Economic Review. – 2003. – Vol. 93, No. 1. – P. 63–86.
5. Lall S. The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985–98 // Oxford Development Studies. – 2000. – Vol. 28, No. 3. – P. 337–369.
6. Manova K. Credit Constraints, Heterogeneous Firms, and International Trade // Review of Economic Studies. – 2013. – Vol. 80, No. 2. – P. 711–744.
7. Prebisch R. The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. – New York: United Nations, ECLA, 1950. – 59 b.
8. Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 263 b.
9. Singer H.W. The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries // American Economic Review. – 1950. – Vol. 40, No. 2. – P. 473–485.
10. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Yillik hisobot: Pul-kredit siyosati va tashqi sektor. – Toshkent: Markaziy bank nashriyoti, 2023. – 148 b.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-60-son Farmon. “O'zbekiston – 2030” strategiyasi. – Toshkent, 2022-yil 28-yanvar.

12. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlari: statistik to‘plam. – Toshkent: Statistika nashriyoti, 2023. – 312 b.